

A VIDÉK ÉS A FALVAK A „MEZŐGAZDASÁG UTÁN”

Ami hazánkban a rendszerváltás után a mezőgazdaságban, és ezáltal a vidéken és a falvakban lakókkal történt, meglehetősen zavarba ejtő. Egyfelől itt állnak előttünk az évszázados trendek – lásd az alábbi táblát – amelyek arról tudósítanak, hogy a gazdaság három nagy szektorának foglalkoztatottsági arányaiban – a mezőgazdaságban, az iparban és építőiparban, és a szolgáltatásban – gyökeres átstrukturálódás ment végbe 1900 és 2001 között. Az irányzatok egy modernizálódó társadalomról adnak képet, ahol – időben ugyan változó dinamikával, de végeredményét tekintve – egy túlsúlyos agrár foglalkozású társadalomból egy évszázad alatt egy, a dolgozókat túlnyomóan az iparban és a szolgáltatásokban alkalmazó társadalom lett.

1. táblázat. A foglalkoztatottak szektoronkénti arányának változása Magyarországon, 1900-2001¹

év	mező- és erdőgazdaság	ipar-építőipar	szolgáltatás
1900	61,1	15,0	23,9
1910	59,7	18,3	22,0
1920	59,7	15,8	24,5
1930	54,3	20,2	25,5
1941	51,5	21,8	26,7
1949	53,8	21,6	24,6
1960	38,5	34,0	27,5
1970	23,2	44,3	32,5
1980	19,3	41,6	39,1
1990	17,5	36,1	46,4
2001	5,6	33,1	61,3

Tény tehát, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az elmúlt évszázad során léptékbeli csökkenést mutat, hiszen amíg 1900-ban ebben a szektorban dolgozott az összes foglalkoztatott három ötöde (61 %) addig 1990-ben már ötöde sem,

¹ Laky Teréz: *A munkaerő keresletét és kínálatát alakító folyamatok*, OFA. Budapest, 2002. 41. o.

2001-ben pedig mindössze 6 százaléka. Tény az is, hogy ez egybeesett a gazdaságilag legfejlettebb országokban ebben az időszakban lezajlott irányzattal. Ez utóbbit azért tartjuk fontosnak hangsúlyozni, mivel e társadalmak az évszázad során mindvégig a kapitalizmus viszonyai között éltek és fejlődtek, szemben hazánkkal, ahol mintegy negyven éven keresztül az államszocializmus viszonyai határozták meg a gazdasági-társadalmi újratermelődés rendjét. E vitathatatlanul jelentős modellbeli eltérés ellenére a végeredmény nagyon hasonló, hiszen hazánkban a 6 százaléknyi mezőgazdasági foglalkoztatott közeli értéket mutat a franciaországi 4,4, a dániai 3,5, az olaszországi 4,8, a hollandiai 3,4, a finnországi 6,3 vagy a németországi 2,5 százalékos ezredfordulós arányokkal.²

Másfelől a rendszerváltás után átélhattünk egy új „földreformot”, mely – többek között – a kárpótlás és a vagyonnevesítés intézményein keresztül sok százezer embert juttatott földhöz. Erre alapozva, egyes rendszerváltó politikai irányzatok programjaiból egy új magántulajdonos mezőgazdasági „osztály” vagy „réteg” képe is kirajzolódni látszott, a „magyar farmeré”, amely ugyan ebben a formában sohasem létezett, de, amely – politikai kitalálói szerint – rövid időn belül nem csupán itthon lép elő jelentős és meghatározó erővé az agráriumban, hanem ezen idő alatt nemzetközileg is versenyképessé válik.

Zavarba ejtő, hogy a vázolt két tény nincs szinkronban, sőt ellentmondani látszik egymásnak: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak jelentős csökkenésének évszázados trendje és a legújabb rendszerváltásunk utáni tömeges földosztás. Úgy tűnik, mintha a rendszerváltó politikai elitnek teljesen számításán kívül hagyták volna az ilyen típusú évszázados irányzatok makacs következetességét, és nemcsak úgy gondolták, de úgy is tettek – például törvényeket hoztak, állami pénzeket osztogattak – mintha a történelem menete e tekintetben politikai indulataik és akaratuk szerint megállítható vagy visszaforgatható lenne. Annál is zavarba ejtőbb a jelenség, mivel ezek az elitnek abban viszonylag hamar egyetértettek, hogy hazánkban minél előbb csatlakoznia kell a fejlett világhoz – például az Európai Unióhoz – melyben a jelzett irányzat, hasonlóképpen gazdaság-, társadalom- és tulajdonformáló erő volt évszázadok óta, mint nálunk. Ha ott természetesnek tekintették a mezőgazdaságban foglalkoztatottak összezsugorodásának az ezredfordulóra kialakult 3-6 százalékos körüli arányát, akkor a magyar mezőgazdaságot miért nem az ebből fakadó versenyre készítették fel a rendszerváltás után, és miért osztogattak pár hektáros földterületeket az új tulajdonosaiknak. Zavarba ejtő az is, hogy a magántulajdonnak szinte kizárólag a természetes személyekhez kötött formáit ismerték el és favorizálták a mezőgazdaságban – a szövetkezeti tulajdonról hallani sem akartak – holott a tulajdonnak köztudottan sokféle formája létezik a kapitalista viszonyok között is. Zavarba ejtő, hogy egy tőkehiányos helyzetben miért aprózták tovább a még meglévő

² i.m. 43.o.

tőkét a mezőgazdaságban, és miért akarták az agrárium legképzettebb rétegét, a mezőgazdasági főiskolákat, akadémiákat és egyetemeket végzeteket kizárni a magántulajdon megszerzéséből – őket nevezték „zöld báróknak” – jóllehet mindenki tisztában volt azzal, hogy megfelelő tőkeerő és szakértelem nélkül versenyképtelen az ágazat. Zavarba ejtően úgy osztogattak apró földterületeket, egy-két tehenet és traktorokat, hogy meglévő és működő termelési rendszereket, integrációkat és piaci hálózatokat vertek szét, jóllehet köztudott volt, hogy egy modern és versenyképes mezőgazdaság elképzelhetetlen e hálózatok nélkül.

És zavarba ejtő, hogy a politika alakítói miért gondolták és/vagy tehettek úgy, mintha a vidék és a falu boldogulásának a záloga ez az új „földreform” lett volna, amikor az már a rendszerváltás előtt „túl volt a mezőgazdaságon”. Vagyis azt állítjuk, hogy a magyar vidék és a falvak már az államszocializmus időszakának a második felében a „mezőgazdaság után” voltak: az itt lakók döntő része nem itt dolgozott, megélhetése más ágazathoz kötötte, vagy, saját és gyerekei jövőjét a mezőgazdaságon kívül képzelte el és tervezte. A tételünk megalapozottságát jelzi, hogy az évszázados trend a rendszerváltás utáni „földreform” ellenére folytatódott – a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya 1990 óta több mint 10 százalékponttal esett vissza – nyilvánvalóvá téve, hogy a magyar politikai elitek különféle megfontolásokból egy, a modern gazdaságok fejlődési logikájával ellentétes irányzatot erőltettek hazánkban ebben az időszakban.

Tételünket „igazolandó” röviden bemutatjuk egy kistérség ilyen szempontú fejlődését, a hangsúlyt az elmúlt harminc év változásaira téve. Olyan térségről van szó, amely kimaradt, pontosabban kezdettől „gyengén” kapcsolódott a magyar iparosodás és piacosodás 19. századi folyamataihoz, lemaradását a 20. század elején sem sikerült leküzdenie, sőt a szocialista iparosításba is csak későn, a hetvenes évek elején tudott bekapcsolódni. Az ekkori külső tőkeallokáció a kistérséget – egy alföldi nagyközséget, melyet a rendszerváltás után várossá nyilvánítottak, és a „vonzáskörzetébe” tartozó öt falut – egy új fejlődési pályára állította, mely azonban a rendszerváltást követő tőkekivonással megtört, és ezzel egy újabb fejlődési irány vette kezdetét. A térségben 1995 óta több empirikus vizsgálatot is végeztünk, és a továbbiakban ezek adatait használjuk fel annak bemutatására, hogy e „periférián” lévő mikrokörzet is már az államszocializmusban „a mezőgazdaság után” volt, és a rendszerváltást követően sem mutatott semmi abba az irányba, hogy az itt jelentkező gazdasági és társadalmi problémákat az új „földreform” fogja, vagy tudja megoldani.

Ha ismételten szemügyre vesszük a fenti táblázatot, akkor azt is megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági foglalkoztatottság csökkenésének irányzatában jelentős ritmusbeli eltérések és törések voltak az évszázad folyamán, amennyiben az hol alig, hol pedig rendkívül gyorsan változott. Az előbbire az 1920 és az 1949 közötti időszak az egyik példa, amikor a csökkenés még a tíz százalékpontot sem érte el három évtized alatt, mi több, az utolsó évtizedben némileg még nőtt is a mezőgazdaságban

dolgozók súlya. Hasonlóképpen ilyen időszaknak tekinthetjük az 1970 és 1990 közti két évtizedet is, hiszen a csökkenés mértéke ekkor alig haladta meg az öt százalékot.

Ezekkel szemben gyors és léptékbeli csökkenések jellemezték az 1949 és 1970, valamint az 1990 és 2000 közti évtizedeket. Az első esetben mintegy 30 százalékkal esett vissza a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya két évtized alatt, és a fogyásnak ez a dinamizmusa megismétlődött az 1990 utáni évtizedben is. Ha a fenti évszámokat egybevetjük a magyar történelem fordulópontjaival, könnyű belátni, hogy a törések és a jelentős aránycsökkenések politikai beavatkozások nyomán jelentkeztek. Az első a kommunista hatalomátvételhez és az ezt követő első és második téveszesítés politikai, rendőri, adminisztratív, erkölcsi stb. kényszert is alkalmazó eljárásaihoz kötődtek, amikor is az őstermelésben hozzávetőlegesen egy millióval esett vissza a dolgozók száma. Ismerve a korabeli hazai gazdasági és társadalmi állapotokat, ilyen mérvű kilépés és eláramlás a mezőgazdaságból, illetve ilyen mérvű szerkezeti átrendeződés a foglalkoztatottságban két évtized alatt a politika beavatkozása nélkül aligha elképzelhető. Az 1990 utáni gyors, szintén több százezer embert érintő csökkenés hasonlóképpen egy rendszerváltáshoz kapcsolódott, csak hogy ez most a piacgazdaságra való áttérés jegyében történt. Egészen pontosan a legújabb rendszerváltásunk után kialakuló magyar újkapitalizmus jellegzetességeit és működési jellemzőit nem általában a piacgazdaságra történő áttérés alakította, hanem a kapitalizmus globalizálódónak nevezett formációja működési logikái, és az ebbe a világba történő integrálódás sajátosságai alakították.

Mindezeket azért bocsátottuk előre, mivel a mikrokörzet fejlődésének történeti áttekintését e töréspontok mentén próbáljuk vázolni. A körzet „perifériális” fejlődésébe, a 19. és 20. századi kapitalizálódáshoz való „gyenge” kapcsolódásába engednek betekintést az 1941-es népszámlálási adatok³. Ezek szerint a kistérség településeinek körében a mezőgazdaságban foglalkoztatottak domináltak, a körzet „fejlettségéből” adódóan persze rendkívül magas súllyal, hiszen az ebben a szektorban dolgozók aránya ekkor – településenként eltérően – 74 és 85 százalék között mozgott. Következésképpen az iparban-építőiparban foglalkoztatottak részaránya rendkívül alacsony volt (5-10%), mint ahogy a szolgáltatásban dolgozóké is (9-16%). Az így mért fejlettségben a nagyközség – mint jeleztük, mára városka (a továbbiakban város) – megelőzte a falvakat: itt volt a legalacsonyabb az őstermelésből (74%), és legmagasabb az iparból (10%) élők, illetve a szolgáltatásban dolgozók súlya (16%).

Fontos tény, hogy az őstermelésben dolgozók körében „csak” 43-58 százalék között volt az „önállók” és „segítő családtagok” aránya. Másként fogalmazva, ekkora volt a birtokos parasztok és segítő családtagjaik aránya, jelezve, hogy a települések többségében az „állandó” és az „időszakos” mezőgazdasági munkát vállalók, vagyis a

³ *Az 1941. évi népszámlálás. Foglalkozási adatok községek szerint.* KSH Könyvtár és Dok. Szolg., Magyar Országos Levéltár, Budapest, 1975. 454-455. o., 140-141. o.

cselédek és a napszámosok voltak túlsúlyban. A körzetben uralkodó viszonyokra jellemző az is, hogy a mezőgazdasági „önállók” és „bérlok” zöme (46-66%) a falvakban 5 kat. hold alatti birtokon gazdálkodott, melyből egy család nem tudott megélni, következésképpen e családok tagjai is csak növelték a napszámos- és cselédmunkára kényszerülők számát. Egyedül a városban volt némileg jobb a helyzet, ugyanis itt nem csupán a földdel rendelkezők aránya volt messze magasabb (58%) a falvakénál, hanem a törpebirtokosok aránya is a legalacsonyabb (38%), a 10 kat. hold feletti birtokon gazdálkodóké pedig a legmagasabb (43%) értéket mutatta. Ennek az oka a falvakétól eltérő fejlődésben rejlik, ugyanis amíg a város kun település volt, addig a falvakban nagybirtokok domináltak. Az adatok alapján nyilván nem okoz meglepetést az a megállapításunk, hogy a kistérségben ebben az időszakban meglehetősen magas volt a szegények száma, sok volt a munkanélküli, és általában is alacsony volt az életszínvonal.

A második világháborút követő első nagyhatású intézkedés a „földreform” volt. A körzet településein is sor került földosztásra, melynek eredményeként jelentősen megnőtt az „önállók” és „segítő családtagok” száma, olyannyira, hogy a negyvenes évek második felében a parasztcsaládok 83-97 százalékos arányukkal uralták a lakosságot. Ennek megfelelően a földtelenek, illetve az „állandó” és „időszaki” mezőgazdasági foglalkoztatottak súlya 3 és 17 százalék közti értékre csökkent. A birtokszerkezet azonban alig változott az 1941. évihez képest, ugyanis azt továbbra is a 10 kat. hold alatti kis- és törpebirtokosok uralták. E birtokosok aránya az összes mezőgazdasági gazdálkodó között a városban 68, a falvakban pedig 78 és 89 százalék között volt⁴.

A földosztást ebben a formában egy valódi, döntően saját földterületen gazdálkodó családokból álló „paraszttársadalom” megteremtése irányába tett lépésnek minősíthetjük, melyet négy megjegyzéssel kell kiegészítenünk. Egyrészt azzal, hogy ha igaz volt az évtized elejének gazdálkodásáról szóló azon megállapításunk, hogy a törpe-, de még a kisbirtokosok jó része sem volt képes családját kizárólag saját földjeinek megművelésének hozadékából eltartani, illetve számukra egész évben munkát biztosítani, akkor ez a „földreform” után is igaz. Másrészt azzal, hogy az újonnan földhöz juttatottak és a törpebirtokosok számottevő része nem rendelkezett földjei megműveléséhez szükséges eszközökkel – például igaerővel, gépekkel, tárolókkal – továbbá tőkével, termelési ismeretekkel és -kulturával, vagy gazdálkodási tapasztalatokkal. Aztán azt sem szabad elfelejteni, hogy a kiosztott földek többnyire gyenge minőségűek voltak, és az osztásnál alig vették figyelembe azok határbeli elhelyezkedését, így gyakran előfordult, hogy az 5-6 kat. hold 5-6 darabban volt a határ különböző részein. És végül a kibontakozás lehetőségeit és távlatait tovább

⁴ *Az 1949. évi népszámlálás, 3. kötet. Részletes mezőgazdasági eredmények.* KSH. Állami Nyomda, Budapest, 1950, 402-403. o., 410. o. és 413. o.

rontotta a természetes önellátás megerősödése, a felhalmozás alacsony szintje, a hitelek hiánya, a beszolgáltatás kényszere vagy a politikai bizonytalanság.

A vázoltak ismeretében érthető, hogy a foglalkoztatottság szerkezete 1941 és 1949 között nem változott a kistérség településein, sőt, a földosztás után azt még inkább a mezőgazdaságban dolgozók uralták a maguk 75-92 százalékos arányaival. Az iparban és a szolgáltatásban foglalkoztatottak súlya stagnált, az előbbi 3 és 14, az utóbbi 5 és 16 százalék közötti településenkénti értékeket mutatva.⁵

Témánk vonatkozásában tehát az a „furcsa” helyzet állt elő, hogy jóllehet a vizsgált körzetben élő családok tömegeinek élelmezése, közérzete, társadalmi helyzete és rangja, és ezáltal önbecsülése vitathatatlanul javult a földosztás után, ez azonban nem jelentette egyszersmind foglalkoztatási és megélhetési gondjaik, vagy a térség elmaradottságának távlatos megoldását is. Másként fogalmazva: az 1945-ös földreform az egyének és a családok szintjén és rövidtávon talán számos problémát megoldani látszott, történelmi léptékkal mérve azonban – nem esve egybe a hazai és a nemzetközi gazdasági fejlődés meghatározó irányzataival – nem kínált alternatívát a „perifériális” fejlődéshez képest.

Érzékelhető változásokra csak a második tétesítés megkezdését követően került sor. Ekkor már nem csupán az vált világossá, hogy a saját földek mezőgazdasági termelőségüketbe való bevitelét nem lehet megúszni, de az is, hogy nem kötelező a téteszben dolgozni. Sőt, előnyösebb az iparban vagy más ágazatban elhelyezkedni, hiszen ott havi rendszerességgel és garantáltan pénzbeli jövedelemhez lehet jutni, napi nyolc órát kell csak dolgozni, éves szabadság jár stb., szemben a téesszel, ahol maradék-elvű és döntően természetes elosztás dívott, a munkaidő a tevékenységtől és az időjárástól függött, a szabadságot pedig a mezőgazdasági munkák téli szüneteltetése jelentette. A saját föld elvesztését jelentő „proletár” állapotból és a téesztagsággal együtt járó bizonytalan és alacsony szintű megélhetést nyújtó státuszról tehát az ipari, építőipari stb. munkavállalás kínált alternatívát. Ezt a korabeli extenzív iparosítás tette lehetővé, amely ugyan a körzeten kívül zajlott, azonban mégis sokan adták a fejüket arra, hogy távoli városokban, a családtól külön elve vállaljanak munkát. Ezzel a mikrokörzet hagyományos munkaerőpiaci zártsága oldódni kezdett, és a családi, rokonsági, szomszédsági stb. kapcsolathálón keresztül a különféle földrajzi területek – Szolnok, Budapest, Érd, Miskolc stb. – irányába megindult a kirajzás, amely jelenthetett napi, heti vagy havi ingázást, de eseti vagy hosszabb idejű elköltözéssel is járhatott.

Az elmondottak jól látható változásokat idéztek elő a foglalkoztatási szerkezetben a hatvanas évek végéig. A városban, ahol – mint jeleztük – a mezőgazdaságban dolgozók aránya húsz évvel korábban (1949) még elérte a 75 százalékot, 1970-ben már csak 44 százaléknyi östermelésben foglalkoztatottat regisztráltak. Ezzel szemben

⁵ *Jelentés 1990. I. félév*, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10., 6. o.

a korábbi 9 százaléknyi ipari-építőipari dolgozó súlya ekkorra 32 százalékra nőtt, és közben a szolgáltatásban foglalkoztatottaké is 15-ről 24 százalékra emelkedett. A körzet falvaiban hasonló átstrukturálódásra került sor, jóllehet ennek a léptéke többnyire nem érte el a városka dinamizmusát. A mezőgazdasági foglalkoztatottság – településenként eltérő mértékben – lecsökkent 55 és 69 százaléknyi értékek közé, az ipari 18 és 25, a szolgáltatási pedig 13 és 20 százalék közé nőtt.⁶ E változások egybeestek az időszak hazai nagy trendjeivel, az eltérés csupán a „perifériális” helyzetből adódó „megkésettéssel” függött össze.

Nos, a mikrokörzet fejlődését a hetvenes évek eleji szocialista ipartelepítés új pályára állította. A helyi előjáróság erőfeszítései nyomán egy budapesti híradástechnikai gyár egy telefonközpont-összeszerelő üzemet nyitott a városkában. A település vezetését a helyi és a környékbeli falvak, döntően alapiskolát végzett, női munkaerő-feleslegeinek a lekötése, az alacsony jövedelmek és az alacsony életszínvonal emelése stb. ösztönözték az üzem megszerzésére, míg a fővárosi vállalat láthatóan szabadulni kívánt az ekkor már elavultnak számító termékétől, melyet kizárólag a Szovjetunióba szállított, és melynek a fejlesztése felett kizárólag a szovjetek rendelkeztek. Az üzem előbb egy bérelt helyiségben kezdte meg a termelést, majd 1973-ra elkészült az első üzemcsarnok, ahol már 300 főt alkalmaztak. Néhány évvel később bővítésről döntöttek Budapesten – ennek nyomán a telefonközpont egész gyártási vertikumát ide telepítették – ami további üzemcsarnokokat igényelt. A dolgozók száma folyamatosan növekedett, és az üzem fénykorában – ez már a nyolcvanas évek közepére esik – mintegy 1 200 fős alkalmazotti létszámmal számoltak az üzem vezetői. Az alkalmazottak zöme (59%) betanított munkát végzett, közel negyede (23%) szakmunkás, 5 százaléka segédmunkás volt, míg a többiek (13%) az adminisztrációban és a vezetésben dolgoztak. A dolgozók kétharmada nő volt, és a jelentős foglalkoztatottságnak megfelelően sokan, mintegy 300-an a közeli falvakból jártak be az üzembe.⁷

Közben újabb üzemek települtek a városba és a körzet egyes falvaiba is, továbbá a már itt lévő kisebb gyáregységek modernizálták gyártási eljárásaikat és termékeiket, illetve bővítették kapacitásaikat. Így nőtt a foglalkoztatottság ezekben az üzemekben is.

Az ipari beruházások felgyorsították a mezőgazdasági szövetkezetek modernizálását is. A téeszek kénytelenek voltak az ipari üzemekhez felzárkózni a bérszínvonalban, a munkakörülmények és a szociális juttatások javításában is, ha dolgozóikat meg akarták tartani. Ez annál is inkább elkerülhetetlennek látszott, mivel a hetvenes évek elejétől több száz főt foglalkoztató ipari melléküzemágakat is alapíthattak

⁶ i. m. 6. o.

⁷ Laki László: A munkaerőpiacról tartósan kiszorult falusi munkanélküliek helyzete, Struktúra-Munkaügyi Kiadó, 1997.

jövedelmezőségüket javítandó, és hosszabb távon az aligha volt fenntartható, hogy a melléküzemágban és a téeszben jelentősen eltérő bérszínvonalat vagy szociális ellátást alkalmazzanak. Fontos tény, hogy a kistérségben a hetvenes évek közepén még a téeszek voltak a legnagyobb foglalkoztatók, hiszen – a tagságon túl – a földjeit bevitt, de már idős korú tagjainak is jövedelem-kiegészítést, állataiknak takarmányt, almot stb. kellett biztosítani. A város téeszében például 1975-ben 825 fő dolgozott, ugyanakkor további mintegy 700 fő idős tagjának juttatott különféle szociális kedvezményeket.

A hetvenes és nyolcvanas évek új fejleménye volt a modern termelési technológiák meghonosítása és az iparszerű termelési rendszerek bevezetése a mezőgazdaságban, melyek magas szintű gépesítettséget, korszerű szaporítóanyagokat és tenyészállományokat, szigorú technológiai előírásokat és fegyelmet, új üzemszervezési, alkalmaztatási és munkamegosztási módokat, és a szakképzett munkaerő bővülését és felértékelődését igényelték. Megint csak a városka körülbelül 8600 hektárnyi szántón gazdálkodó téeszénél maradván: az a nyolcvanas évek közepén már 10-12 db kétszáz lóerős Rába és Johndeer traktorral, további 50-52 db hatvan-nyolcvan lóerős egyéb traktorral, 20-24 db teherautóval, körülbelül ugyanennyi kombájnnal, 3-5 rakodógéppel rendelkezett, hogy csak a legfontosabb vonó, szállító, betakarító és rakodógépeket említsük. E géppark mögé közel száz fős karbantartó és javító kapacitás épült ki, és hozzávetőlegesen ennyi kőműves, villanyszerelő, lakatos, festő stb. dolgozott a melléküzemágakban is. A sertésletelepre magyar és holland tenyészállományt telepítettek, ahonnan évente 5-6 ezer vágósertést bocsátottak ki. Az időközben kiépült csirkegyárak évi másfél milliós kapacitással dolgoztak. Ebben a környezetben érhető módon felértékelődött a szakértelem, amely már csak részben igényelt mezőgazdasági szakismereteket, hiszen a traktorok, a szárítók, a tápkeverők, vagy a csirkegyári szellőző-berendezések üzemeltetéséhez más, vagy más szakértelem is szükségeltetett. Aligha véletlen, hogy az iparszerű termelési rendszerek szigorú technológiai előírásai közepette többnyire hasznavehetetlenné váltak a volt paraszti tevékenységhez kapcsolódó ismeretek és tapasztalatok, és aki eme új munkamegosztási és munkaszervezeti viszonyok között boldogulni akart, annak tanulnia kellett. A szakmunkások aránya egy évtized alatt megközelítette az egyharmadot (30%), mint ahogy a magasan képzett mezőgazdasági szakemberek aránya is az egytizedet (6-8%), miközben a segédmunkásoké ezen időszakban 28 százalékról 5-7 százalékra esett vissza.

Ebben az időszakban újszerű munkamegosztás és integráció alakult ki a téeszek és a kistermelők (háztáji) között, melynek a csúcsideszakában a téesz évi 8-9 ezer sertés és 1 millió 300 ezer csirke kihelyezését bonyolította le. Az integráció messze túlmutatott a városkán és a szűk környezeten, amennyiben a kihelyezés nem csupán a szomszédos falvakra terjedt ki, hanem a tőle 30-40 kilométerre fekvő településekre – köztük hasonló nagyságú városokra – is. Emellett olyan növényi kultúrák is

bekerültek a háztájizásba, például a hibridkukorica-, a hagyma-, a paprika-, a tök-, vagy az uborkatermesztés, amelyek korábban ismeretlenek voltak a környéken. A kistermelés különféle formái közül egyeseket túlzás nélkül komoly vállalkozásnak lehetett minősíteni. A háztáji csirkegyárak a tulajdonos pénztárcáját is igénybe vették, hiszen azokhoz telket kellett venni, a víz-, gáz- és villanyellátást is ki kellett építeni, az épületeket és a berendezéseket pedig a technológiai előírásoknak megfelelően kellett kialakítani. A szellőző berendezések üzemeltetése okán a kistermelésben is legalább annyira fontossá váltak a villanszerelői ismeretek, mint a csirkék ellátásához szükséges kisállat-tenyésztési tudás. A költségeket növelte az állatorvos nélkülözhetetlensége, hiszen egy vész az egész állományt kipusztíthatta, ami egy háztájizó számára már alig kiheverhető veszteségeket okozhatott. Hasonlóképpen nagyberuházásnak tekinthető annak a több mint nyolchektárnyi kordonos háztáji uborkatermesztésnek a megszervezése a város melletti öntözőcsatorna körzetében, amelyhez ki kellett építeni egy modern csepegtető-öntözési rendszert. Ebben a konstrukcióban a kistermelőknek már banki kölcsönt is igénybe kellett venniük.⁸

Tény, hogy a kistermelésbe nem csupán a téesztagok és családtagjaik, hanem bárki bekapcsolódhatott a településeken, így annak olyan részvevője volt, aki az iparban, építőiparban, közlekedésben stb. kereste a kenyerét, sőt tanítók és állami hivatalnokok is háztájiztak. Bár a kistermelés az esetek döntő többségében szerény keretek közt folyt, és ennek megfelelően az „első gazdaságbeli” pénzjövödelmek kiegészítésére szolgált, vitathatatlanul hozzájárult a fogyasztás és az életszínvonal emelkedéséhez, az építkezések és lakásmo­dernizálások (pl. víz- és gázvezetékek kiépítése, fürdőszobák és vécék kialakítása) megszorodásához, új termelési eljárások megismeréséhez vagy a vállalkozói szellem elterjedéséhez. Az árutermelésbe jobban bekapcsolódók számára pedig alkalmassá vált bizonyos nagyságú tőkék felhalmozására, termelési, értékesítési és banki kapcsolatok kiépítésére, vállalkozási tapasztalatok megszerzésére és vállalkozások indítására.

A beruházásoknak, a foglalkoztatás kiterjesztésének, a mezőgazdaságban, az iparban és a szolgáltatásokban egyaránt folyó modernizációnak iskolázási és képzési következményei is voltak. Annál is inkább, mivel az ide telepített üzemek működtetéséhez kezdetben alapfokú képzettséggel bíró szakembereket is „hozni” kellett, nem csupán mérnököket. Szükség volt lakatos, gépi forgácsoló, hegesztő, asztalos, kőműves, műszerész és elektronikához értő stb. szakmunkásokra, technikusokra és mérnökökre az ipari üzemekben, és mezőgazdasági gépszere­lőkre, állattenyésztők­re, autószerelőkre, növényvédő szakemberekre vagy villanszerelőkre a termelési rendszereket alkalmazó téesztekben, mely szakismereteket aztán sokak a „második” gazdaságban is kamatoztatni tudtak. Az üzemek mindenestre tömegigényeket

⁸ Laki László: Periférián – az Alföld közepén, MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont, Munkafüzetek 30., Budapest, 1997.

foglalmaztak meg az oktatási-képzési rendszerrel szemben, melynek viszonylag gyors helyi fejlesztése szintén elkerülhetetlen volt. A szakmunkásképzőben több száz fiatal tanult különféle szakmákat, és miután kollégiummal rendelkezett, vonzása más térségekre is kiterjedt. A kezdetben csak gimnáziumként működő középiskolában a nyolcvanas években már szakközépiskolai osztályok is indultak, szem előtt tartva a műszerészek iránti igények megjelenését, illetve a helyi üzemek továbbképzési szükségleteit. A foglalkoztatottság javulásával és a jövedelmi szint emelkedésével nőttek és átalakultak a fogyasztói igények és szokások, melyek a kereskedelem és a vendéglátás számottevő bővülését – és persze az ilyen irányú szakképzettségek iránti keresletet – is maguk után vonták. Az életmód és az értékek változását jelzi, hogy a körzetben, a Tisza mentén fellendült turizmust nem csupán vállalkozásként (pl. szobák kiadása, büfék üzemeltetése) vagy munkaalkalomként (pl. pincér, strandos) használták ki az itt lakók, hanem fogyasztókként is.

E változások aztán alapvetően átalakították a generációs átörökítés egész menetét. Témánk vonatkozásában ennek az egyik fontos jellegzetessége, hogy a társadalmi helyzet és mobilitás földbirtokhoz kapcsolódó formája a térségben is leértékelődött – illetve a második téteszesítést követően érvényét veszítette – hiszen ekkor már nem volt a családok kezén föld, mely addig a település társadalmában elfoglalt helyet, a gyerekeknek átörökíthető vagyont és azok jövőbeli helyzetét meghatározták. A szülőknek a gyermekeik jövőjére vonatkozó elképzelései és törekvései ettől kezdve a korabeli paraszti- és téesz-világ mielőbbi meghaladását és lehetőség szerinti elhagyását szorgalmazták, ami tömegesen és távlatosan a mezőgazdaság elhagyásával is egybeesett. Ettől kezdve felértékelődött az iskoláztatás és a szakképzés, mint a társadalmi helyzet átörökítésének és megváltoztatásának a legfőbb útja, és így a középfokú oktatásban való részvétel történetileg rövid idő alatt tömegessé vált. Hangsúlyoznunk kell az ipartelepítés és az azzal egy időben fellendülő modernizáció személyes élettervekre és cselekvésekre gyakorolt közvetlen hatását is, amennyiben azok a felbomló, de még a mezőgazdaság uralta falusi-paraszti világ meghaladásához helyben elérhető és kívánatos társadalmi alternatívákat kínáltak az egyes családoknak és gyerekeiknek a szakma- és iskolaválasztáshoz, a mobilitási- és karrierkép kialakításhoz.

Mindent egybevéve 1970 és 1990 között további jelentős átrendeződés ment végbe a kistérség településeinek foglalkozási szerkezetében, amely a mezőgazdaság folytatódó – ámár meglehetősen eltérő súlyú – visszaszorulását eredményezte. Az e téren korábban is élenjáró városkában és további két településen ekkor már mind az iparban-építőiparban (33-41%), mind a szolgáltatásban (32-37%) dolgozók aránya egyenként is meghaladta a mezőgazdasági foglalkoztatottak súlyát (25-28%). Jóllehet a másik három településen szintén számottevően visszaesett a mezőgazdaságban dolgozók aránya (48-53%) a hetvenes évekhez képesti 60-69 százalékos szintről,

azonban itt még változatlanul fennmaradt e szektor dominanciája úgy az iparral-építőiparral (20-28%), mint a szolgáltatásokkal (20-32%) szemben.⁹

Jeleznünk szükséges, hogy bármilyen dinamikus és elementáris volt is a térségbe telepített tőke és az ennek kapcsán felgyorsult modernizáció társadalomstrukturáló és foglalkoztatottsági szerkezetet alakító, életvitelt, életmódot, fogyasztást, értékrendet, vagy generációs átörökítést módosító hatása, az évszázados „lemaradás behozására” nem volt képes. Nem volt képes, hiszen a túlságosan hosszan tartó „perifériális” fejlődés strukturális öröksége túl erős volt ahhoz, hogy azt történetileg ilyen rövid idő alatt, és a volt szocialista iparosítás és felhalmozás körülményei közt gyökeresen meg lehessen haladni, következésképpen e korszakban is ellentmondásos és felemás fejlődésről beszélhetünk.

A fejlődés felemásságára utal például az, hogy a kistérség foglalkoztatási gondjai még a tőkeallokáció után is csak a külső ipari centrumok – Szolnok, Budapest, Miskolc stb. – jelentős munkaerő-felszívó képességével voltak kezelhetők. Vagyis évtizedeken át számottevő ingázó réteg lakott a térségben, aminek negatív következményei a gazdaság válságával azonnal érzékelhetővé váltak, hiszen először ők kerültek elbocsátásra az ipari centrumokból.

A felemásság abban is tetten érhető, hogy a mezőgazdaságot elhagyók nagy része csak a főállást megjelölt munkavállalás szintjén lett ipari, építőipari, kereskedelmi stb. munkás vagy alkalmazott, megélhetésében továbbra is használta – kényszerből vagy önként – a mezőgazdasági termelésre alkalmas erőforrásait. Másként fogalmazva megélhetését sok család többféle erőforrás köré szervezte: döntően az „első” gazdasági munkahely és a „második” gazdaságot megjelölt mezőgazdasági kistermelés köré. És bár ez utóbbi termelés mértéke a többségnél nem haladta meg a saját háztartás szükségleteit, nem keveseknél – mint utaltunk rá – „maradék-elvű”, sőt egy kisebbségnél professzionális piacra termelés folyt. A felemásság megfigyelhető a napi életvitelben, amikor is az „első” gazdaságbeli főállású tevékenységet sokaknál napi 2-4 órás háztájizás előzött meg vagy követett. Hasonló ellentmondásosság munkál az „első” gazdaságbeli éves szabadságnak a háztáji csúcsmunkák idejére történő időzítésénél, vagy ha ez nem volt elég, ennek a betegszabadsággal való „kiegészítésénél”. (A híradástechnikai üzem például a mezőgazdasági csúcsmunkák idején többnyire kénytelen volt leállni, mivel dolgozói ilyenkor olyan kis létszámban jelentek meg a műszakkezdésnél, hogy a szalagokat nem lehetett elindítani). Az „első” és a mezőgazdasághoz kapcsolódó „második” gazdaság kombinálása a megélhetésben egy „önkiszákmányoló” életmóddal járt együtt, mely szintén jelzi a felemásságot: a két gazdaság együttes működtetése folytán az érintettek többet kerestek és jobban éltek, mintha csak az „első” gazdaságbeli béreikre hagyatkozhattak volna, ezért

⁹ *Jelentés 1990. I. félév*, KSH Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Igazgatósága, 1990. augusztus 10. 6. o.

azonban gyors fizikai, idegi és pszichikai elhasználódással együtt járó, egészségtelen életmóddal fizettek.

Azonban bármennyire sok tényező utal még a nyolcvanas évek végén is a „perifériás” fejlődésre, a „lemaradásra” vagy a „felemás” felzárkózásra, a társadalmi és a foglalkozási szerkezet átstrukturálódása jól láthatóan, töretlenül és feltartóztatlanul haladt előre.

A rendszerváltás és az azt követő gazdasági válság aztán megtörte a körzet hetvenes évek elejétől tartó és az iparosodásra alapozódó fejlődési pályáját. Jóllehet a munkanélküliség bizonyos előszelei már a rendszerváltást megelőzően is jelentkeztek a térségben – például a „nehezen kezelhetőnek”, „megbízhatatlannak”, vagy „vándormadaraknak” minősített munkavállalók a nyolcvanas évek vége felé panaszkodtak, hogy nehezen találnak újra munkát – ezeknek akkor különösebb jelentőséget nem tulajdonítottak az ott élők, feltételezve, hogy ez kizárólag e sajátos munkaerőpiaci szegmens jellemzői közé tartozik. Először az iskoláikat befejező fiatalok több éven át ismétlődő elhelyezkedési nehézségei terelték a figyelmet a problémára, jelezve, hogy többről és másról van szó, mint a legiskolázatlanabb munkaerőpiaci szegmens átmeneti zavaráról, ugyanis a pályakezdők között szép számmal voltak szakmunkások és érettségizettek is.

Mégis, a munkanélküliek első nagy csoportjai – mint jeleztük – a körzeten kívül munkát vállalók közül kerültek ki. Zömük budapesti, szolnoki és más nagyvárosok vállalatainál segéd- és betanított munkásként dolgozott, lakó- és munkahelye között döntően hetente vagy még ritkábban ingázva. Tekintettel arra, hogy e munkavállalók szintén a legkevésbé kvalifikált munkaerőpiaci szegmensben helyezkedtek el, továbbá a helyi munkaerőpiacnak nem képezték az integráns részét, kezdetben mind a lakosság, mind az előjáróságok számára a tömeges elbocsátások a külső munkaerőpiacok zavaraiaként definiálódtak.

E felfogás 1991-től kezdett megváltozni, amikor sor került az első helyi elbocsátásokra a híradástechnikai üzemenél. Néhány száz fős leépítés jelentette a kezdetet, hiszen ekkor még feltételezték a szovjet piac megtarthatóságát, így a raktárra termelés időszaka következett. Rövidesen egyértelművé vált a szovjet fél fizetéképtelensége és ezzel nyilvánvaló lett a teljes felszámolás elkerülhetetlensége, hiszen az adott termék máshol eladhatatlannak bizonyult. Így 1994-ben már csupán 30-40 ember „vigyázott” a hajdani nagyüzem megmaradt értékeire, vagyis a pár évvel előbbi ezer körüli létszámból mindössze ennyien maradtak. A város és a körzet üzemei közül aztán továbbiakat is bezártak, de a talpon maradókat sem kerülték el a jelentős karcsúsítások.

A téeszekben is számottevő leépítésekre került sor. Például a kisváros téeszében 1993-ban már csupán 150-160 fő dolgozott, holott 1990-ben még 570 körüli tagsággal folyt a gazdálkodás. Az egyik község téeszében ezen idő alatt 650 főről 200-220 főre apadt a foglalkoztatottak száma, míg egy másikban hozzávetőlegesen 380-400

dolgozóból 50-80 fő maradt. A többi településen hasonló léptékű elbocsátásokra került sor. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy a „maradék” térszekben elsősorban az iskolázott és szakképzett tagok és alkalmazottak maradtak: mezőgazdasági gépeszek, növény- és állattenyésztő szakmunkások, középiskolát és egyetemet végzett munkatársak. A többiek – elsősorban is a szakképzetlenek – munkájára nem tartottak igényt.¹⁰

A gyors és radikális leépülési-leépítési folyamatok tömeges munkanélküliséget idéztek elő a körzetben. 1992 decemberében, amikor országosan is magas, 12 százalékos körüli volt a munkanélküliségi ráta, a körzetben 30 százalékos arányt regisztráltak. A következő évben változatlanok maradtak az arányok és csak 1994-től érzékelhető csökkenés (23%), ami azonban 1997-ig ezen érték körüli stagnálást mutatott. Az 1998-as 21 százalékos arány ismét csökkenést jelezett, de a következő évek alig hoztak változást, vagyis az ezredfordulón 20 százalék körül állandósult a kistérség regisztrált munkanélkülisége. Ezekben az években országosan már 10 százalék alá esett a munkanélküliségi ráta.

A kistérség átlaga azonban elrejtje az egyes települések közti különbségeket. Például az 1992-es 30 százalékos átlaghoz az egyik falu „csupán” 24 százalékkal „járt” hozzá – vegyük figyelembe, hogy ez is a korabeli országos átlag kétszerese – ami azonban messze eltöri egy másik község 33, vagy egy kisebb település 44 százalékos rátái mellett. A 30 vagy 40 százalék feletti regisztrált munkanélküliségi ráták nem voltak ritkák az egyes településeken, melynek jellemzője az időbeli szórtság, vagyis ezek az értékek az egyes településeket ért elbocsátásoktól függően alakultak ki és állandósultak. Például 1997-ben – amikor országosan már gazdasági fellendülésről beszéltek a politikusok és az ország nyugati megyéiben valóban csak 6-8 százalékos munkanélküliségi rátákat mértek – a térség egy falujában 41, további kettőben 33-34 százalékos munkanélküliséget regisztrált a munkaügyi hivatal, de a városban és a másik két faluban sem esett ez az érték 25 százalék alá).¹¹ A tömeges munkanélküliség tehát a „hivatalos” mérések szerint is tartós maradt. Azért beszélünk „hivatalos” értékekről, mivel a körzet munkaügyi hivatalának munkatársai a regisztrálatlan munkanélküliek számát hozzávetőlegesen akkorára becsülték még a kilencvenes évek második felében is, mint a regisztráltaké volt.

Mint az elmondottak is utalnak rá, a kistérség rendszerváltás utáni új fejlődési pályájának az egyik jellegzetessége a tömeges munkanélküliség tartós fennmaradása lett, ami egyben arra is rávilágít, hogy a körzetben nem került sor jelentősebb beruházásokra. Ez nem azt jelenti, hogy kisebb-nagyobb – 30-40, illetve 100-140 főt foglalkoztató – cégek ne jelentek volna meg a térségben, ezek azonban a kialakult helyzeten gyökeresen nem tudtak változtatni. Részben azért nem, mert e kívülről jött

¹⁰ Laki László: Periférián – az Alföld közepén, i. m. 31. o.

¹¹ Az OMKMK és a helyi munkaügyi kirendeltség adatai alapján.

vállalkozások minimális befektetéssel, kizárólag olcsó élőmunkára építve kínáltak munkaalkalmakat, döntően rossz munkakörülményekkel, magas munkateljesítményekkel, nem ritkán embertelen bánásmóddal párosítva. Ilyen körülmények között e cégek maguk is időlegesen tekintették ittlétüket, és amint a munkahelyi konfliktusok nyomán „elfogyott” a munkaerő, leszerelték a gépeiket és távoztak.

Részben azért, mert az általános hazai válság, a helyi tőke kivonások és a beruházások hiánya, a tömeges és tartós munkanélküliség ismét felerősítették a „perifériális” állapotokat jelző munkaerőpiaci „záródás” tendenciáját, ami két további következménnyel is járt. Egyfelől a helyi munkaerőpiac szegmentálódásával, másfelől a pénzbeli jövedelmek minimálbér körüli fixálódásával. Az előbbi azt jelenti, hogy a munkaerőpiacon nagyon különböző alkalmaztatási státuszú és megélhetési körülményekkel számolni kénytelen munkavállalók vannak. Az állami alkalmazottak alkalmaztatási helyzete és jövedelmei kiszámíthatóbb állapotokat jeleznek, még a szintén hivatalosan alkalmazott, de a tönkremenetel vagy a felszámolások miatt kevésbé biztonságos magánvállalkozásokhoz képest is, nem beszélve a „szürke” vagy „fekete gazdaság” foglalkoztatottairól. Aztán itt vannak a „kényszerfoglalkoztatások”, melyeket az állam csakúgy kénytelen fenntartani (pl. közmunkák), mivel „valóságos” munkahelyeket átmenetileg sem tud kínálni az általa hivatalosan regisztrált tartós munkanélkülieknek, mint ahogy egyes települések is kénytelenek közhasznú társaságokat létesíteni a munkaerőpiacról tartósan kiszorult, de a munkaügyi szervezet által már el nem ért lakossági csoportjaik munkaképessége fenntartására. Ezek a különféle alkalmaztatási-megélhetési formák – a hivatalos állami alkalmazott, a hivatalos „kényszerfoglalkoztatott”, a szürke vagy fekete gazdaságban dolgozók stb. – nemcsak eltérő iskolázottsági, technikai-technológiai környezetet, felkészültségbeli követelményeket állítottak-állítanak, vagy jövedelmeket, karrierlehetőségeket, jogi-és megélhetési biztonságot kínálnak tulajdonosaiknak, de az érintetteknek azzal is számolniuk kell, hogy az egyes munkaerőpiaci szegmensek közti mozgási lehetőségeik erősen korlátozottak. Ugyanis, aki éveket tölt el alkalmi munkásként a szürke vagy a fekete szegmensbe netán a munkanélküliség és a közmunkák határán billegve, annak – mint ezt a tapasztalatok is bizonyítják – vajmi kevés esélye van visszakapaszkodni a gyorsan igényessé váló hivatalos munkaerőpiaci szegmensek valamelyikébe.

A vázolt munkaerőpiaci zártság és szegmentáltság másfelől a bérek alacsony, a mindenkori minimálbér szintjéhez közeli rögzülésével, még pontosabban ezen bérszínvonal dominánssá és meghatározóvá válásának tendenciájával jártak-járnak együtt. Az állapot súlyos következménye, hogy a versenyszféra is ezen szinthez képest állapítja meg bérbeli kínálatát, ami így messze elmarad az ország nyugati részében ugyanezen tevékenységekért fizetett bérektől. Továbbá, hogy a minimálbér körüli kereset okán a munkaerőpiac hivatalos szegmenseiben történő munkavállalás

önmagában nem képes biztosítani a szegénység meghaladását és az abból való kitörés lehetőségét.

A foglalkoztatottsági és a bérezési viszonyok ezredfordulóbeli jellemzésére két adatot közölnénk, amely a bevezetőben már hivatkozott – a mikrokörzet településein 1999 és 2000 fordulóján a 18-55 éves népesség körében 1000 fős reprezentatív mintán végzett – empirikus vizsgálat eredményeire támaszkodik.

A „legjobb” (18-55 éves) munkavállalási korban lévő népességen belül a foglalkoztatottak aránya nem érte el a háromötödöt (56%), tekintettel a hivatalos és nem-hivatalos munkanélküliek mintegy 15-20, és az inaktívak 24-29 százaléknyi magas arányaira. Figyelmet érdemel, hogy az ilyen fiatal korú inaktív férfiak és nők között milyen rendkívül nagy súlyt képviseltek a „leszázalékoltak” (11%) és a „háztartásbeliek” (5%), jelezve a tömeges és tartós munkanélküliség uralta körzetben a számukra kínált megélhetési alternatívákat. (Összehasonlításképpen: a „gyesen” lévők aránya 6, a „tanulóké” pedig 4 százalék volt).¹²

A mikrokörzetben kialakult bérek alacsony szintjére utal, hogy az „állásban” lévők közel fele (48%) havi 30 ezer forintot vagy ezen összeg alatti havi nettó bért vitt haza, további egynegyedük (26%) 31 és 40 ezer, alig több mint egytizedük pedig (12%) 41 és 50 ezer forint közöttit. Az ennél jobban, vagyis az 50 ezer forint felett keresők aránya éppen csak elérte a 10 százalékot.¹³ (Aligha véletlen, hogy a kérdezettek több mint a fele (55%) családja anyagi helyzetét az „éppen megélünk”, hetede (15%) a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink” és közel tizede (8%) a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” kijelentéssel minősítette. Mindössze 3 százalékuk mondta, hogy „gondtalanul élünk”, vagyis közel nyolctizedük olyan életvitelre utalt, amelyet leginkább a hónapról hónapra élés és a nélkülözéstől sem mentes anyagi gondok jellemeztek).¹⁴

Nos, a rendszerváltás utáni „földreformra” ilyen körülmények között került sor a térségben. Mint láttuk, egyfelől az egyes településeken még 1990-ben is viszonylag sokan dolgoztak a mezőgazdaságban, ennél léptékekkel többen – az ipari és szolgáltatási alkalmazottak is tömegesen – vettek részt a háztáji kistermelésben, közülük nem kevesen piacra termeltek, vagyis rendelkeztek bizonyos termelési és vállalkozási tapasztalatokkal, és jó néhányuknak kisebb-nagyobb felhalmozásai is voltak. Másfelől itt voltak a lehetőségek – a vállalkozás szabadsága, a földhöz jutás, a meggazdagodás vagy legalábbis a jólét megteremtése stb. – melyek nyilván sokakat mozgósítottak a rendelkezésükre álló erőforrások profitorientált működtetése és a vállalkozások irányába. Aztán jelen voltak a kényszerek is: a munkahely elvesztése, az elhelyezkedés nehézsége, az alacsony bérek és életszínvonal, az erőforrások

¹² Laki László-Bíró A. Zoltán: *A globalizáció peremén*, MTA PTI., Budapest, 2001. 73. o.

¹³ i. m. 122. o.

¹⁴ i. m. 131. o.

hiánya, vagy a lecsúszás és az elszegényedés általi fenyegetettség, melyek viszont ösztönzően hatottak ezen állapotok elkerülésére. Ilyen viszonyok között egy olyan erőforrás, mint amit az új „földreformmal” megszerezhető földtulajdon megjelenített, elvileg hallatlanul felértékelődött. Nem csupán a kárpótlás vagy a vagyonnevesítés formájában „naturálisan” juttatott földekre gondolunk, hanem a földszerzés, -birtoklás és gazdálkodás mindazon formáira is, amelyek lehetővé tették és teszik, hogy azokból tulajdonosaik jól megéljenek, illetve távlatosan versenyképes gazdaságok alakuljanak ki.

Nézzük meg, hogy vajon mi jellemzi a térségben az új „földreformot”: hányan és kik jutottak földhöz, közülük mennyien művelik meg földjeiket, miként vannak felszerelve az új birtokosok, és mi jellemzi gazdálkodásukat, milyen a piaci „beágyazottságuk” stb., egyáltalán e gazdaságoknak milyen szerepe van az érintett családok megélhetésében.

A vizsgálat tanúsága szerint a kistérségben élő 18-55 éves lakosság közel harmada (31%) élt az ezredfordulón olyan család-háztartásban, amely – a házhelyen kívül – birtokolt megművelhető földterületet, vagyis szántót, gyümölcsöst, rétet, erdőt stb. A városban lakók körében alacsonyabb (22%), a falusiak között magasabb (37%) volt a földbirtokosok súlya. Az a tény, hogy a térségben ilyen magas a mezőgazdasági termelésre alkalmas földterülettel rendelkezők aránya, egy nagy létszámú földtulajdonosi osztályra utal, amelybe az elképzelt „magyar farmer” helyi népes rétege is akár beleférhet. Csakhogy a földbirtokok nagyságára vonatkozó adatok ellentmondani látszanak e feltevésnek. Ugyanis a földbirtokok döntő többsége meglehetősen kicsi területű: mintegy harmada (32%) 1 hektár alatti, negyede (27%) 1 és 2,9 hektár közötti, nyolcada (12%) 3 és 4,9, további nyolcada (13%) pedig 5 és 9,9 hektár közötti. Az ezeknél nagyobb, a 10 és 19 hektár közötti birtokok aránya 9, a 20 és 49 hektár közöttieké 3, a még nagyobbaké, vagyis az 50 hektár felettieké 2 százalék (14). Vagyis zömében olyan apró földterületekről van szó, amelyekben – kiegészítve a talajok nagy részének rossz minőségével és az extenzív gazdálkodás elterjedtségével – a szakértők szerint egy-egy család már a két világháború közötti időszakban sem tudott megélni, nemhogy napjainkban. (Érdekes adalék a földbirtokláshoz, hogy a tulajdonosoknak mintegy hetede (15%) még a rendszerváltás előtt jutott hozzá a földterülethez, vagyis annak nincs köze az új „földreformhoz”).

A fenti adatok persze csak a birtoklásra vonatkoznak, ami akár jelentősen eltérhet a tényleges földhasználattól, hiszen nem mindenki műveli meg földjeit, illetve bérelni is lehet földet. Az erre vonatkozó adatok egyrészt arról tudósítanak, hogy a gazdálkodók aránya némileg szűkülte (25%) a földbirtokosokhoz képest (31%), jelezve, hogy nem mindenki él, vagy élhet a mezőgazdasági termelés lehetőségével. Másrészt arról, hogy a gazdálkodók földterületei hasonlóképpen elaprózottak, mint a birtokosoké, hiszen az érintettek 36 százaléka 1 hektár alatti, 26 százaléka 1 és 2,9 hektár, 13 százaléka 3 és 4,9 hektár, további egytizede pedig 5 és 9,9 hektár közötti

területen gazdálkodik. A nagyobb gazdaságok arányában sincs jelentősebb változás: a 10 és 19 hektár közöttiek aránya 8, a 20 és 49 hektár közöttieké 5, az 50 hektár felettieké 2 százalék. Miután azonban szűkült a gazdálkodók száma, így a nagyobb gazdaságok ezen alacsony arányai mögött még a birtokosoknál is kevesebb egyén áll, számszerűen a 10 és 19 hektáron gazdálkodók húsz, a 20 és 49 hektáron gazdálkodók tizenhárom, az ennél nagyobb területen gazdálkodók pedig öt egyént, illetve családot takarnak.

Tekintettel arra, hogy a földbirtoklásra és a földhasználatra vonatkozó adatok lényegesen nem térnek el egymástól, megállapítható, hogy az új „földreformot” követő évtizedben nem jött létre olyan léptékű földkoncentráció a térségben, amely egy jelentős létszámú és vagyonos földbirtokos gazdálkodó réteg meglétére utalna. Vagyis a mezőgazdasági termelésben résztvevők döntő többsége rendkívül kicsi földterületen gazdálkodik, akkorán, amelyen – mint utaltunk rá – egy-egy család nem képes megélni.

Érdemes a gazdaságok felszereltségére is néhány pillantást vetni, hiszen a földek megművelése felszereltséget – vonóerőt, földmégmunkáló és betakarító gépeket, továbbá a termények tárolására alkalmas létesítményeket – igényel, hogy csak a legszükségesebbeket említsük. Nos, a földtulajdonosok mindössze 7 százalékának van csupán kéttengelyes nagy traktora, de a 10 hektár feletti birtokosok háromnegyedének nincs. A traktorok fele tíz évesnél idősebb, vagyis még a rendszerváltás előtt állították üzembe őket. Tíz darab kisebb kéttengelyes traktor, 24 darab pótkocsi, 6 darab kombájn és 4 darab egyéb betakarítógép van még az érintettek kezén, és ezek között is elvétve találunk öt-hat évnél fiatalabbat, vagyis a gépesítettség és a felszereltség, illetve annak korszerűsége messze elmarad a kívánatostól. Jól jellemzi a gazdálkodási állapotokat, hogy ugyanannyi ló van a gazdálkodók birtokában, mint amennyi kéttengelyes nagy traktor. A termények tárolása szintén megoldatlan, főként, ha arra gondolunk, hogy a szárító kapacitás nélküli állapot mit jelent például a gabonatermelőknek. Az elmondottak tehát arra utalnak, hogy a tulajdonosok döntő többsége nem rendelkezik gépekkel és felszereltséggel földjei megműveléséhez. Így, ha gazdálkodni szeretne, akkor a földmégmunkálástól kezdve, a vetésen, a gyomirtáson és műtrágyázáson át a betakarításig vagy mindent bémunkában csináltat és mindenért fizet, vagy bizonyos munkafázisokat maga végez kézi erővel, netán elhagy egyes munkákat (pl. műtrágyázás, gyomirtás), aminek persze hozambeli következményei is vannak.

Témánk vonatkozásában tisztázandó a gazdálkodók piaci helyzete és „beágyazottsága” is. Ennek egyik vetülete a pénzgazdálkodásban való részvétel. Arra a kérdésre, hogy „a mezőgazdasági termelésből voltak-e pénzbeli bevételei” a vizsgálat évében, a földterületén gazdálkodók valamivel több, mint a fele (54%) válaszolt igennel. Elsősorban is azok, akik már régóta foglalkoztak valamilyen „jól” jövedelmező növényi kultúrával, és ennek révén tagjai voltak valamely termelői

kapcsolathálónak. Az olajtök- és hagymatermelőkre gondolunk, mely integrációk a háztájizás időszakából eredeztethetők, aztán a dinnyetermelőkre, akik szintén ekkor alakították ki piacaikat. Aztán találunk gabonatermelőket és ipari növényekkel foglalkozókat. Az előbbieket döntően kisebb földterületeken (1-5 hektár), az utóbbiak közül a gabonatermelők nagyobb (10 hektár feletti), az ipari növényekkel foglalkozók pedig meglehetősen vegyes nagyságú területeken gazdálkodtak. A gazdálkodók által jelzett összegek – mint a fentiek ismeretében várható volt – csak néhány esetben utalnak számottevőbb piaci részvételre. Ha 100 ezres összegnél húzzuk meg az alsó határt, akkor az összes földterületén gazdálkodó kevesebb, mint negyede (23%), ha 500 ezernél – és ez utóbbi sem minősíthető magas bevételnek a mezőgazdaságban – akkor tizede sem (6%) tett szert ilyen nagyságú éves bevételre.

Nem kívánjuk részletesebben minősíteni a gazdálkodási formák súlyát sem a család-háztartások megélhetésében, sem pénzgazdálkodásában, annál is kevésbé, mert erre megkértük az érintetteket. Mezőgazdasági termelésüknek a földjeiken gazdálkodók hatoda (17%) „nagy”, harmada (33%) „közepes”, kétötöde (39%) „kis szerepet” tulajdonított, egy kisebbségük (7%) pedig jelentéktelennek minősítette ennek a család megélhetésben betöltött szerepét. Ez azt jelenti, hogy az érintettek fele-fele arányban megoszlanak a földjeik megműveléséből származó produktumnak a család megélhetésében betöltött „kisebb”, valamint „közepes és nagy” szerepét illetően, hangsúlyozva, hogy ez utóbbit csak nagyon kevesen állították. E kijelentéseket is értelmezi a háztartás pénzgazdálkodásában betöltött szerepére vonatkozó kérdés, ahol a termelésnek a pénzkiváltó, illetve pénznövelő voltát kellett minősíteni. Adataink szerint a gazdálkodók mintegy kétötöde (38%) gondolta úgy, hogy a mezőgazdasági termelésüknek döntően csak pénzkiváltó szerepe van, amennyiben abban segít, hogy a családnak az „élelmiszerekre nem kell annyit költeni”. (Az érintettek 5 százaléka még ekkora jelentőséget sem tulajdonított ennek). A többség (47%) úgy vélekedett, hogy a földművelés kettős szerepet tölt be a család gazdálkodásában: egyrészt az „élelmiszerekre nem kell annyit költeniük”, másrészt „némi pénzbevételhez is hozzájutnak általa”. Az előbbi arra utal, hogy a háztartások egy jelentős részénél a mezőgazdasági termelés kizárólag a családi szükségletek kielégítésére (natúrális önellátás) szolgál, míg az utóbbi arra, hogy ennél valamivel többen az önellátást a „maradékélvű” piacra termeléssel kombinálják. Azoknak az aránya, akik „jelentősebb bevételekről” adtak hírt földjeik megműveléséből nagyon kicsi, mindössze 5 százalék. Mindent egybevéve az elmondottak egyértelművé teszik, hogy a földjeiken gazdálkodó birtokosok döntően vagy natúrális önellátásra, vagy reziduális-élvű piacra termelésre rendezkedtek-rendelkezettek be, és köztük csak nagyon kevesen találhatók olyanok, akik profi piaci szereplőnek tekinthetők.

Megállapításunkat más adatok is alátámasztják. A piaci integrációt ugyanis „mérhetjük” a szerződéses termelők, illetve a terményeiket biztosítók arányával is – mely műveletek növelik a termelési biztonságot, kiszámíthatóbbá teszik a gazdálkodást

és megosztják az időjárás által is növelt kockázatot a termelők és felvásárlók között – vagyis e tranzakciók már a modern értelemben vett piaci „beágyazottságra” utalnak. Az erre vonatkozó adatok azt a korábban már hangsúlyozott tényt húzzák alá, hogy döntően a feltételezett termelési integrációkban részvevő olajtök-, hagyma-, dinnye-, napraforgó- és gabonatermelők rendelkeztek szerződéssel, de ez nem több mint az összes földjén gazdálkodó durván negyede (27%). Terményeik biztosítására még kevesebben vállalkoztak, ezek aránya éppen eléri a gazdálkodók 10 százalékát. A fenti szempontokból tehát valóban csak egy elenyésző kisebbség minősíthető profi piaci szereplőnek.

További fontos kérdés, hogy vajon kik a földtulajdonosok és a gazdálkodók, pontosabban, hogy ők milyen társadalmi rétegekből kerülnek ki, és mi a státuszuk. Ami a tulajdonlást illeti, a földek több mint a fele (55%) olyan családok kezén van, ahol a vizsgálatba bevont személy alkalmazottként „állásban” volt a kérdezés idején, mintegy harmada (34%) „munkanélküli” és „inaktív” (pl. leszázalékolt, háztartásbeli, gyesen lévő, alkalmi munkás), továbbá „vállalkozó” (4%) volt. Mindezekből következik, hogy a kimondottan a mezőgazdaságból élők abszolút kisebbségben vannak, hiszen a „mezőgazdasági fizikaiak” aránya 3, az „egyéni gazdáké” pedig 4 százalék körül alakult.

Az adatok öt jellegzetes irányzatra utalnak a földek kistérségbeli elosztását-megszerzését illetően. Egyrészt arra, hogy a „fizikai foglalkozásúként” dolgozók családjai nagyjából az átlagnak (31%) megfelelően birtokolnak földet (30%). Ettől eltérően a „szellemi foglalkozásúak” láthatóan hatékonyabban érvényesítették-érvényesíthették ebbeli érdekeiket, ugyanis köztük a tulajdonosok aránya messze meghaladja (43%) az átlagot. A „munkanélküliek” és az „inaktívak” viszont az átlag alatt birtokolnak földet (24%). Tény az is, hogy az „inaktívokon” belül a „leszázalékoltak” között némileg átlag feletti a földtulajdonosok aránya (37%), ami némi magyarázatot ad arra, hogy a munkaerőpiacról tartósan kiszorultak közül jó néhányan erre az erőforrásra is számítva „vállalták” a leszázalékolást. A „vállalkozóként” számba vettek családjai szintén az átlagot meghaladó mértékben birtokolnak földet. És végül azt is hangsúlyoznánk, hogy a jelzett társadalmi rétegek „előnye” vagy „hátránya” nem csupán a földtulajdonosok átlagosnál magasabb vagy alacsonyabb arányában nyilvánul meg, hanem a birtokok nagyságában is. Például amíg az „inaktívak” családjainak háromnegyede (74%) kimondottan kicsi, 3 hektárnál kisebb földterületeket birtokol, addig az ilyen nagyságú tulajdonok aránya a „fizikai foglalkozásúak” között ennél számottevően alacsonyabb (60%), a „szellemiek” körében pedig még inkább visszaesik (49%).

A fentiek a gazdaságok és a gazdálkodók jellemzőit is előre vetítik, hiszen – mint szó volt róla – a földbirtoklási és a gazdálkodási szerkezet nem mutat jelentős eltérést. Így a földjeiken gazdálkodók körében a nem mezőgazdaságban alkalmazottak dominálnak: a „fizikai foglalkozásúak” súlya 32, a „szellemieké” 22 százalék.

A következő nagy csoportot az „inaktív” és „munkanélküliek” képviselik, arányuk egyharmadnyi (34%). A mezőgazdaságon kívüliek sorát a „vállalkozók” zárják 5 százalékkal. Összességében tehát a mezőgazdasági gazdálkodók több mint kilencztedéről az állítható, hogy alkalmaztatása és/vagy a megélhetését biztosító fő tevékenysége és státusza által nem a mezőgazdasághoz kötődik. Úgy gondoljuk, hogy erőltetés nélkül ide sorolhatjuk a „mezőgazdasági fizikaiakat” is (2%), hiszen főállásban valamelyik mezőgazdasági üzemben alkalmazottként dolgoznak, és földjeiket e tevékenységen túl művelik meg. Végül is a magukat „egyéni gazdálkodónak” tekintők, vagyis a megélhetésüket kizárólag a tárgyalt mezőgazdasági gazdálkodáshoz kötők aránya mindössze 5 százalék. Mindezek megerősítik az eddig elmondottakat, elsősorban is azt, hogy e gazdaságok tulajdonosaik megélhetésében döntően kiegészítő – bár a pénzbeli jövedelmek, a munkanélküliség vagy az inaktivitás ismeretében nem lebecsülendő – funkciókat látnak el. Kiegészítő, hiszen fő megélhetési forrásaik a mezőgazdaságon kívül vannak, továbbá a gazdálkodók nagy részének státuszából (pl. leszázalékolt, munkanélküli), és alkalmaztatás esetén mondjuk a mezőgazdasági fizikaiak, a nem mezőgazdasági segéd- és betanított munkások, vagy az adminisztrációban dolgozó szellemiek pénzbeli jövedelmeiből arra lehet következtetni, hogy bevételeik aligha tesznek lehetővé piaci versenyképességet számottevően növelő beruházásokat a mezőgazdaságban.

Miután maguk az érintettek is kiegészítő szerepet tulajdonítanak e gazdálkodási formáknak megélhetésükben, a többség távlatosan sem értékeli fel e földek és gazdaságok jelentőségét, és például nincsenek olyan képzetei és tervei, mintha ezekre a generációs átörökítésben, vagyis gyermekei jövőjének megalapozásában alapozhatna vagy számítana. Jóllehet a térségben élők közel harmada él olyan családban, amelyik rendelkezik megművelhető földterülettel, és negyede, ahol gazdálkodnak is azokon, mégis csak nagyon kevesen – a gyermekes családok 8 százaléka – gondolták úgy, hogy a gyermekeiknek átörökíthető föld olyan vagyontárgy, amely megélhetésük biztosításában jelentős szerepet játszhat. Főként, ha számba vesszük, hogy az átörökítendő földterület nagysága az érintettek felénél 5 hektár alatt marad. Valóban jelentősebb birtokot, (mondjuk) 10 és 50 hektár közöttit 14, ezeknél nagyobbat pedig 3 személy tud, akar és gondol gyermekeire átörökíteni – vegyük figyelembe, hogy a gyerekeiknek is beleszólása van abba, hogy a jövőjüket a mezőgazdasághoz és a gazdálkodáshoz kötik-e vagy sem – mely lakossági csoport aligha mondható népesnek.

(A földek generációs átörökítésben játszott szerepére vonatkozóan még két adat. Egyrészt a kistérség 18-29 éves fiataljai között ugyanezen időszakban elvégzett vizsgálat szerint az érintettek közül mindössze 3 fő – egy százalék se – jelezte, hogy „egyéni gazdaként” dolgozik, jóllehet „mezőgazdasági fizikaiként” 10 fő (2%) vállalt munkát, továbbá az érintett fiatalok ötöde (21%) olyan családban élt, ahol gazdálkodtak földjeiken. Ez az adat egybevág az „Ifjúság 2000” országos reprezentatív mintán, nyolcezer 15-29 éves fiatal körében, végzett kutatás eredményeivel, ahol

a dolgozók közül mindössze 31 fő – egy százalék se – minősítette magát „egyéni gazdának”. A vázoltak mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a fiatalok egy elenyésző kisebbsége tudja és/vagy akarja professzionális mezőgazdasági vállalkozóként élni az életét).

Összefoglalóan a következőkkel jellemezhetjük a földtulajdon formájában az egyének és családok számára rendelkezésre álló erőforrások felhasználását. Bár jelentősnek mondható mind a földet birtoklók (31%), mind az azokon gazdálkodók (25%) aránya a térségben, ennek az erőforrásnak – nagysága, felszereltsége, tulajdonosaik foglalkozása és megélhetésében betöltött szerepe, piaci tranzakciói és „beágyazottsága” stb. alapján – a döntő többség számára elsősorban kiegészítő és kisegítő szerepe van. A hivatalosan végrehajtott új „földreform” a birtokosok számának jelentős növelése, a tulajdonviszonyok megváltoztatása, a vállalkozások és a piac előli akadályok lebontása stb. ellenére ezen erőforrás tényleges felhasználásában-felhasználhatóságában nem volt képes áttörést hozni az államszocializmushoz képest, hiszen abban továbbra is az életüket többféle erőforrás köré szervezni kénytelen lakossági csoportok dominálnak. Funkciói napjainkban is döntően e földeken gazdálkodók megélhetése javításának, a főállásból vagy állami segélyekből származó pénzbeli bevételeik pótlásának és kiváltásának, továbbá kiegészítésének – melynek a maradék-elvű piacozás szab határt – az igényei és kényszerei köré szerveződnek. Az itt folyó termelés formái és szintjei hasonlóképpen nem mutatnak túl az államszocializmusbeli állapotokon, amennyiben ezt is az alacsony szintű felszereltség, az élőmunka túlsúlya, a természetes önellátás és az önkiszákmányoló életmód uralnak. Sőt, még a modernnek tekintett termelési integrációk – gondoljunk az olajtők-, a hagyma-, a gabona- vagy iparinövény-termelőkre – is ebből az időszakból eredeztethetők, azzal a jelentős különbséggel, hogy napjainkban a térszek korabeli védőernyője nélkül (pl. jutányos gépi-munkák, hitelezés, utólagos elszámolás, közös értékesítés) e kistermelők még kiszolgáltatottabbak.

Innen szemlélve a rendszerváltás utáni „földreformot”, csak annyi állapítható meg, hogy tömegeket érintett, de az semmiképpen sem, hogy jelentősebb létszámú csoportokat indított volna el a modern értelemben vett, és így nemzetközileg is versenyképes mezőgazdasági vállalkozóvá válás irányába. Következésképpen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy az államszocializmusban mintegy két évtizedig az iparosodáshoz kötődő, de a rendszerváltás után összeomló fejlődési pályához képest alternatív fejlődési irányt kínáljon a kistérségnek. Hasonlóképpen alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a társadalmi átstrukturálódást a mezőgazdaság irányába – már ami az egyes politikai szereplők által elképzelt új hazai „farmer” réteg kialakítását-kialakulását illeti – módosítsa. Arra sem volt képes, hogy a térség gazdaságát és társadalmát a rendszerváltás utáni leépülési és stagnálási folyamatokhoz képest – ha csak átmenetileg is – dinamizálja, sőt, a foglalkoztatási gondok mérsékléséhez való hozzájárulása sem említésre méltó. A körzetben kialakult elszegényedési

és megélhetési problémák kezelésében játszott szerepe viszont nem lebecsülendő, gondoljunk a természetes önellátás tömeges elterjedtségére akár az állással bírók, akár a munkaerőpiacról kiszorultak körében. Ez azonban ismételten csak azon évszázados trend alig változó továbbélésére utal, mely gazdasági visszaesések és alternatív fejlődési irányok hiánya idején felerősíti a több lábbon állás kényszerét és így a „félproletár” állapotok tömeges elterjedtségét. Az új „földreform” tehát e „perifériás” fejlődést mutató térségben sem nyitott alternatívát a mezőgazdaság irányába, ugyanis a rendszerváltás előtt már ez is „túl volt a mezőgazdaságon”. Továbbra is nyitott kérdés, hogy mi történjen a falvakkal és a vidékkel, illetve az ott lakókkal a „mezőgazdaság után”, és erre ma sincs használható válasza a politikusoknak.

Első megjelenés: Társadalomkutatás, 2004 (22.)/2-3., 245-269. o.